

Historisk erkendelse i den postmoderne erfaring

Carsten Madsen

Fortid og Nutid december 1996, s. 273-292

»Den postmoderne historiker« gør krav på anerkendelse i historievitenskabelige kredse. Det kan der ikke være tale om, replicerer den traditionelle historiker i ligeså polemisk tone. Her står tydeligvis noget på spil. I lyset af den såkaldte »Historikerfejde« herhjemme gives nogle kritiske betragtninger over tendenserne i historieskrivningen i dag.

Carsten Madsen f. 1966, cand.mag. i historie og filosofi fra Odense Universitet 1995, nu studievejleder samme sted.

E-mail: cam@adm.ou.dk.

*Bosæt dig aldrig mellem bjergene og havet
men løb frem og tilbage mellem dem hver dag
Du vil alligevel savne det ene sted på det andet
og således hver gang undgå døden på halvvejen.*

Henrik Nordbrandt

Med noget der ligner et frontalt angreb, har de to »yngre« historikere John Christensen og Henrik Stevnsborg forsøgt at vække historievitenskabens jubellærere herhjemme.¹ På den ene side motiveres deres initiativer af håbet om at blive den traditionelle historievitenskabs privilegerede stilling som sandhedens og virkelighedens vogter kvit. I nihilismens stund reagerer de to mod beseglingen af den instrumentelle fornuft og den værdineutrale videnskabs fortræffelighed, som har gjort alle andre diskurser udenfor sekundære. På den anden side står de to nu over for at skulle forsone denne rekonstruktivistiske, historiske erkendelse og det enkelte individs (sproglige og tidslige) erfaring. For hermed mister det kunstige skel mellem fakta og fiktion endelig sin operationelle gyldighed. Historieskrivningen kan (på ny) antage en sådan form at fortiden konstrueres i vort billede, og den kan således operere uafhængigt

af den traditionelle form hvor historiens betydning strengt taget er givet på forhånd.

Det er ubestrideligt og tilmed trivielt at postulere at det strengt objektive sandhedskriterium for historievitenskaben har spillet fallit. Lidt mere vovet ville være at hævde at den store sammenhængende universalhistorie har også fået et knæk. De færreste tror i hvert fald på at historien besidder formål, mål og mening. Alt i alt skulle det – i øvrigt helt i overensstemmelse med tidens individualisme og decentralisme – give den enkelte historiker mulighed for i praksis *selv* at tage stilling. Alligevel synes netop denne pragmatiske vending at have afskrækket mange historikere fra en mere engageret og forpligtende historieskrivning. Sælsomt virker det under alle omstændigheder at diskussionerne herom stadig udebliver – eller blot reduceres til lange metodiske kampe om noter og kildeudvælgelse, som f.eks. under de

traditionelle disputatsforsvar. Dette vidner også den yderst sparsomme, og for øvrigt lidet kritiske reaktion på Christensens og Stevnsborgs provokationer om! I stedet har den totale tomhed fostret den kedsommelige forskning som blandt andre de to beklager. Med den anti-teoretiske (og endnu værre, a-teoretiske) hængedynds langsomme siven ind i institutionens mure indhyldes historikerne i nostalgis slør, og de udstyres med tavshedens og den blinde tolerances frelse. Dermed er de historiske fremstillinger blevet ikke bare *lige* gyldige, men faktisk også aldeles *lige*gyldige. I denne »stil- og formmæssige korrekthed« tilfredsstilles man alene af de øjeblikke hvor nyt kildemateriale kan fremdrages. Alle finder – for karrierens og fondenes skyld helst hver for sig – sit isolerede arbejdsfelt hvor man utrætteligt tygger sig igennem problemstillinger af stadig mere speciel, men også af mere uvedkommende karakter. Der er altså tilsyneladende noget galt!

I det følgende vil jeg forsøge at skildre historieskrivningen i dag, set i lyset af en fundamental problemstilling i den vestlige tænkning. Når der tales om grundlaget for *erkendelse*, skelner man traditionelt mellem to uforsonlige positioner. Den ene – som man kan kalde *realisme* – fastlægger sandhed i overensstemmelsen mellem vor erfaring og den bevidsthedsuafhængige objektive virkelighed. Heroverfor står den anden position – som jeg her vælger at kalde en form for *relativisme* eller *antirealisme*. Relativisterne betvivler erkendelsesteoriens succes fordi virkeligheden, for dem, ikke i almindelighed kan fikseres i en intersubjektiv kontrollerbar tale derom. Uden at afvikle tanken om sandheden forsøger de i stedet i al beskedenhed at give plads for meningsfulde fortolkninger af den.

Indenfor historievidenskaben spiller den empiriske realisme traditionelt

førsteviolin, og overlader sjældent scenen til andre. Men netop i disse år er relativismen, bl.a. forklædt som *postmodernisme*, begyndt at give sig til kende. Ved at prøve at indkredse omdrejningspunktet for ovennævnte problemstilling, indenfor historievidenskaben, bliver opgaven på de følgende sider at trække grænserne for de to positioners indbyrdes forståelse. Hensigten er at vise at den ene position ikke kan gøre sig til herre over den anden, fordi parterne tager afsæt i hver sin ende af det problematiske forhold mellem »subjekt« og »objekt«. Dermed betvivler jeg, på linie med relativisterne, påstanden om den traditionelle historievidenskabs status som almengyldig. Det er med andre ord tilfældige (historiske) omstændigheder der har givet traditionen sit udseende, og følgelig kan den egentlig forsvinde lige så brat som den dukkede op. Dens projekt om at nå frem til sandheden ad korrespondens-teoriens sti, står overfor grundlæggende begrænsninger m.h.t. fortolkningssammenhængen. Omvendt anser jeg ikke postmodernismen som noget ægte alternativ til den traditionelle moderne historieskrivning. Det postmoderne betegner den tilstand *i* det moderne som vi er gledet over i, nemlig *erfaringen* af tabet af enhver overindividuel eller metafysisk instans som meningsskabende referencepunkt for viden. Men det postmoderne er heller ikke andet end erfaring. Det varsler selv sagt ikke nogen afgørelse. Af den grund er det afgørende at skelne mellem denne postmoderne erfaring og postmodernisme som et håndgribeligt alternativ der kan dyrkes og kritiseres.

I stedet for at opfatte realisme og relativisme som to modsætninger, historie vs. historier, må man, med fare for at komme til at brænde sit lys i begge ender, opfatte dem som komplementære og se på hvad der binder dem sammen. I sidste ende skal sammenstødet måske blot ses som ansporing

til at overvinde videnskabens aktuelle grundlagskrise. At give bud på hvorledes denne (kantianske) dualisme kan tøjles indenfor historievidenskaben, vil føre for vidt.

Den postmoderne erfaring

Det postmoderne er en figur der især har virket i amerikansk og fransk litteratur-, kunst- og arkitekturteoretiske kredse i godt 20 år og som også kendes under andre navne som post-strukturalisme eller bedre neostrukturalisme og det her noget misvisende dekonstruktivisme. I begyndelsen af 1980'erne blev den for alvor optaget i de andre videnskabers kodeks, heriblandt historievidenskabens. Spørger man om hvilken tendens der præger historievidenskaben i dag, står det imidlertid klart at parolen om det postmoderne ikke kan være noget fuldgyldigt svar. Ikke fordi begrebet peger i den forkerte retning, for det peger ikke i nogen som helst retning. Men fordi dets betydning i sandhed med tiden er blevet stadig mere flimret, og det har fået karakter af at være et passepartout-begreb. De såkaldte postmodernister har haft så travlt med at artikulere indgangen til en ny epoke, og med at opløse erfaringsrummet i den forgangne epoke at man har affundet sig med begrebets pragmatiske beskaffenhed – eller netop legitimeret dets beskaffenhed dermed. Dette gælder dog også i nogen grad den epoke som det postmoderne relaterer sig til, det moderne. Den forekommer egentlig ligeså uafgrænset.

På trods af at ingen rigtig ved hvad der tales om, er talen om det postmoderne alligevel blevet uomgængelig. Det har således allerede gjort uoprettelig skade på traditionens autoritet.

I Jean-François Lyotards minimaldefinition af begrebet i *La condition*

postmoderne (1979) hedder det at det postmoderne er mistroen til meta-fortællingen (s. 7). Med metafortælling henviser Lyotard til idéen om en almen og enhedslig orden *bag* eller *over* al viden. Pointen er at alle former for praktisk og teoretisk viden i det *moderne* («Temps Moderne»), d.v.s. de enkelte videnskaber, litteraturen, kunsten, sproget o.s.v., rummer en form for indre organisation. Denne organisation konstituerer, af- og begrænser hele vores erfaringsrum. Selv om områderne for de enkelte videnskaber, kunsten o.s.v. ligger langt fra hinanden, og selv om deres måder at behandle deres respektive genstandsområder på er vidt forskellige, består der ikke noget hierarki mellem dem. Den bagved liggende enhed sørger for den fælles konsensus.

Ifølge Lyotard viser denne enhed i det moderne sig gennem et repertoire af store meta-fortællinger. Man kunne hale et par stykker frem, såsom subjektets emancipation (i slutningen af 1700-tallet hvor fornuftssubjektet blev gjort til kilde for sprogets betydninger); den absolutte ånds teleologi (hos idealisterne); eller mere regionalt, strukturalisternes system; marxisternes historiske materialisme o.s.v. Disse meta-fortællinger deler alle sammen en forudsætning, nemlig retfærdiggørelsen af en universel enheds- og systemdannende fornuft.

Det postmoderne diagnosticerer Lyotard i tabet af denne myte om en organiserende enhed. Selve det postmoderne er tegnet på opløsningen af det fælles værdigrundlag. »Grundlagskrisen« opstår fordi troen pludselig behøver næring og tavsheden ikke lænere er tilstrækkelig.

Når der er tale om »grundlagskrise«, betyder det ikke at videnskaben som sådan er på vej ud. Den klarer sig i bedste velgående. Det er heller ikke en ideologisk debat mellem borgerlige og marxistiske repræsentanter indenfor

traditionen. Det er videnskabens status som metafysikkens afløser der står på spil. Lyotards tale om en generel »grundlagskrise« knytter sig tæt til den sene Wittgensteins såkaldte *pragmatiske vending*. I sin sproganalyse af det han kalder »sprogspil«, kan Wittgenstein heller ikke finde belæg for nogen *a priori* »overordning« af sproget (Filosofiske Undersøgelser, §97). Hvert enkelt sprogspil har altså hverken en almen logik eller et andet sprogspil at sammenligne sig med. Der gives tilsyneladende ikke nogen før-sproglig logos som bestemmer »rigtighed« og »falskhed«. Sprogspillene er altså alle i bund og grund ukendte.

Fraværet af en totalitær tænkning indenfor f.eks. videnskaben tvinger automatisk én til at henlede sin opmærksomhed på forskellen mellem handlingsformerne (diskurserne eller sprogspillene). Forskellen signalerer netop enhver diskurs irreducibilitet og autonomi. I konsekvens stiller dette uundgåelige konflikter i sigte. Når ingen længere kan stille sig til dommer over andre i sandhedens (læs: den videnskabelige fornufts) navn, må der nødvendigvis til stadighed herske en eller anden tilstand af ustabilitet, brud og singularitet. Intet overordnet kan forsoner parterne. Kun revolution er i sandhed ikke-totalitær. – Omvendt er det kun irrationel *magt*, »le terreur rationaliste« (som f.eks. fagvidenskabens autoritære stilling og historiske betydning i samfundet), der ifølge de postmoderne kan opretholde en midlertidig form for ro. Til gengæld giver fraværet principielt alle ret til at ytre sig. Når ingen længere har monopol på sandheden, er der heller ikke nogen som har ret til at blokere for andre. I og med dette mytologiske »bånd« er brudt, er talen derfor i en vis forstand blevet fri. Det afgørende bliver så hvad der kommer efter denne postmoderne erfaring.

Den postmoderne historiker

Historikeren mener at være i stand til at omfatte en så kompleks størrelse som historien via en række anskuelserformer som »kronologi«, »struktur«, »brud«, »kontinuitet«, »udvikling«, »kultur«, »mentalitet«, »magt« m.fl. Hele vores beretning om historien hviler altså umiddelbart trygt i et net af offentlige og ikke alt for komplicerede størrelser. Følges definitionen og spillereglerne for historievidenskaben, har vi sikret at alle på forhånd ved hvad der tales om. Men hvad nu hvis det historisk tilfældige organiserede sig selv efter tilfældighedens lov, efter love der strider imod den betydningsfiksering som omgrænser verden i dag? Hvordan argumentere imod det? Sæt nu at den meningsbærende instrumentelle fornuft begynder at krakelere fordi dens begreber klinger hult for os. Sæt nu at det betvivles at historikere rekonstruktioner stemmer overens med den historiske virkelighed. En fokusering på den dræbende monoton i rækken af datoer og singulære begivenheder vil aldrig kunne indeholde selve momentet i eksempelvis overgangen fra enevælde til demokrati – en overgang mellem to så fundamentalt forskellige institutioner i historien. Således er det kun på »overfladen« at en forandring af den kompleksitet kan forløbe ad en lige linie gennem tiden hvor årsag er forbundet med virkning. Med sine indikationer om konflikter bryder selve momentet i overgangen enhver linearitet. Eller tag som et andet eksempel strukturalismens kategorisering af alt. Selv alt det der ikke umiddelbart kan kategoriseres, anbringes i kategorien over det der ikke kan kategoriseres – f.eks. det immaterielle som »mentalitet« eller »psykologiske faktorer«.

Med blødgøringen af disse anskuelserformer bliver historien ikke uomgængelig. Historikeren kan bare ikke

undslå sig en ny vurdering af historievidenskabens grænser og specielt historikerens rolle heri. Konfrontationen med ortodoksien er netop hvad de to provokatører Christensen og Stevnsborg søger. For dem er historikeren i dag ude af stand til at »træde et skridt tilbage« i forhold til det han undersøger, og spørge *hvorfor* resultaterne er så interessante – og her er den voksende interesse for historien i befolkningen selvfølgelig ikke noget gyldigt svar. Det er man oveni købet selv klar over: *Der er ingen historiker der nogen sinde klart har kunnet begrunde, hvori det overbevisende i en historisk videnskabelig redegørelse i grunden består.*² Problemet består ifølge kritikken i at man i dag ser alt for uproblematisk på forholdet mellem den historiske virkelighed og den historiske fremstilling. Tidligere behøvede man ikke noget legitimitetsgrundlag for den rekonstruktivistiske historievidenskab. Den historiske virkelighed blev jo bare gjort til objekt for historievidenskabens metodiske apparat. Men nu er traditionens autoritet brudt, i og med at man sætter spørgsmålstegn ved måden hvorpå historikeren »står over for« historien. I dag er der således kun erklæret loyalitet tilbage over for den traditionelle historieskrivning.

Denne forfatning spores, for mig at se, i tvivlrådigheden m.h.t. historievidenskabens egentlige orienteringspunkt og mening. På samme måde ses det i negligeringen af det problematiske i at fremstille det historiske som hidtil. Og hvad der forekommer at være mindst ligeså vigtigt og ligeledes problematiserende, er at denne afvisning af ethvert krisetegn i historievidenskabens i stedet har udviklet sig til en slags magtlegitimation af netop dette paradigmatiske system. Ingen reel diskussion eller virkelig kritik får lov til at sætte det etablerede, elitære system på prøve. Tværtimod suger man på forhånd kraften ud af ethvert

forsøg derpå, ved tilsyneladende at nikke anerkendende til kritikken, som f.eks. Christensens og Stevnsborgs, men i øvrigt diskvalificere den fordi den ikke følger institutionens konsensus. Christensen og Stevnsborg mener at folk som Martin A. Hansen, Thorkild Hansen og Ib Michael er blevet ofre for en sådan magtlegitimation.³

Opløsningen af et organiserende centrum for historievidenskabens vil derfor, ifølge de to, automatisk (gen) åbne vejen til det egentlige i historien. Der gives plads til forskellige diskurser som hver på sin facon udgør en meningsfuld tolkning af historien. I konsekvens heraf retter den postmoderne historiker, i lighed med den litterære postmoderne, sin opmærksomhed mod den narrative komposition i den historiske fremstilling. Historikeren eller forfatteren er igen blevet en central og kendt skikkelse, og i den forstand har han tilmed selv sat en problematisering af den videnskabelige fornuft i værk.

Vendingen viser sig i tidens åbenlyse bekendtgørelse af fortællerjaget (»Jeg«, »for mig«, o.s.v.), ligesom de definitive udlægninger, som »beretningen om« eller »historien om« aftager i antal til fordel for mindre maskerede (»En historie om«, »beretninger over« o.s.v.). Værst for den traditionelle, værdineutrale objektivisme må dog være at opleve at historikeren er begyndt at involvere sig ved implicit eller eksplicit at tage parti i fremstillingen.⁴ Metoden synes her tvunget tilbage i en mere ydmyg rolle i struktureringen af den historiske viden. Man soler sig ikke længere i kildefetichismens erkendelsesteoretiske projekt, og det betyder at det igen er blevet muligt at bruge de stedseværende ord som »had«, »kærlighed«, »det onde« og »det gode« i historien uden at de er tømte for betydning.⁵ Disse menneskelige konstanter, som egentlig skræmmer alle, kan historikeren nu koncentrere sig om, og

således være med til at skænke livet mening. Dermed er det ikke længere funktionen og formen (læs: metoden) der rummer indholdet (sandheden) i historieskrivningen. Historien går fra at blive læst som et objekt i en gældende verden til at indtræde som verbum i en ubestemmelig og uudtømmelig verden.

Man kan godt et stykke hen ad vejen erklære sig enig i postmodernisternes diagnosticering af en »grundlagskrise« i historievidenskaben som man for øvrigt har kunnet nikke genkendende til på hele humaniora gennem flere årtier. Når det imidlertid kommer til regningen for deres opgør med den »monumentale historieskrivning«, bliver det straks mere problematisk.

For at kunne identificere selve krisens indhold der skal retfærdiggøre ovennævnte påstande, vil jeg grave lidt i historien. Engang tvivlede man ikke spor på historievidenskabens frugtbarhed. Fra slutningen af det 18. århundrede vandt begrebet *historie* indpas i den vestlige tænkning. Begejstringen for *historien* blev motive-ret af idealismens opgør med oplysningstidens tanke om den altomfattende, rene fornuft. Som et historisk væsen måtte mennesket, med sin mangfoldighed og foranderlighed af sprog og handlinger, være bestemt ikke bare af en given (d.v.s. statisk) naturlig orden, men samtidig i forhold til sin *historie* – mennesket besidder med andre ord en historisk bevidsthed. Mennesket handler ikke som en mekanisk dukke, men tager konstant sine erfaringer med på råd. Siden kom denne historisme ydermere til at stå i konflikt med natur- og samfundsvidenskabernes generaliserende systemtænkning og kvantitative repræsentationskrav.

Denne udviklingshistoriske remse er blevet genfortalt utallige gange. Vigtigere for problemstillingen forekommer imidlertid at være fokuserin-

gen på *historiens* quasi-metafysiske status. Den lå selvsagt fast forankret i idéen om det unikke eller *individualitet*. Ethvert folk, ethvert menneske og enhver menneskelig handling blev med ét udtryk for noget særegent, og alt andet end tilfældige afvigelser fra det normale eller det perfekte. Det virkelige folk eller individ måtte nu forstås historisk, d.v.s. ud fra sit eget miljø. Det tilfældige var ikke længere meningsløst, men selve definitionen på den menneskelige eksistens. Samtidig understreges menneskets endelighed der forbyder det at nå til en direkte erkendelse af hele sandheden. *Det er alene skaberen som kan tænke hele enheden af alle nationer i deres mangfoldighed uden at enheden dermed går tabt.*⁶ De menneskelige ytringer og handlinger måtte nu forstås som rumlige og tidslige udtryk for den guddommelige herlighed. For nu at citere en anden af fædrene, J.G. Droysen: *Historiens epoker svarer ikke til jeg'ets aldres hos mennesket – empirisk ved vi ikke om det ældes eller forynges, kun at det ikke bliver ved med at være hvad det var eller er – men til stadier af dets selverkendelse, verdenserkendelse, guds-erkendelse.*⁷ Så meget desto vigtigere blev det at erstatte de umiddelbare, tilfældige erfaringer med en fortolkning af historien. På den måde spiller både mennesket og historikeren en aktiv rolle som medvirkende i historien, og det gør rekonstruktionen af historien meningsfuld.

Et andet og ligeså afgørende træk ved denne historisme er den form for teleologi som etableredes med begrebet om *udvikling*. *Historien* henviste således til at mennesket måtte anses som værende *på vej*. Romantikeren kaldte det »hjemlængsel« – d.v.s. at mennesket »mindes« den oprindelige og paradisiske fuldkommenhed hvorfra det er kommet, og håber nu at kunne overvinde den aktuelle splittelse og ufrihed via et spring ind i en »anden

umiddelbarhed«. Dermed tilkendte man *historien* et positivt indhold som afbildning af det menneskelige drama som det kendes i syndefaldsmyten, og således vakttes interessen for det tabte (ideale) i historien.

Andre udtrykte sig også om *udvikling*. De rettede imidlertid blikket den anden vej, mod fremtiden, i en mere sekulariseret og afmytologiserende, men stadig ligeså romantisk (egentlig moderne) form for frelseshistorie. Her tilstræbtes i et eller andet omfang en *realisering* af den uendelige frihed. Som udgangspunkt for overvindelsen af dualismen mellem det uendelige og det endelige eller mellem mennesket og verden rettede denne humboldtske dannelsesstradition først og fremmest blikket mod kulturens ve og vel. Kr. Erslev skriver: *Historien skal bringe de Unge Forstaaelse af, hvorledes Menneskene fra et lavt Begyndelsestrin efterhaanden er vokset frem til højere Kultur; de skal faa indtryk af den dybere Sammenhæng i de historiske Begivenheder og forstaa, hvorledes Aarsag og Virkning kæder sig sammen.*⁸ I den henseende udsprang interessen af en fastholdelse af sammenhæng og en skabelse af kontinuitet i den historiske virkelighed, og det er denne variant af romantikken som historievidenskaben overtager.

For at vende tilbage til Christensen og Stevnsborg kan man med dem konstatere at historikernes arbejde med tiden er veget bort fra ethvert grundbegreb som *individualitet* og *udvikling*. Historievidenskaben har umiddelbart skiftet karakter fra at være en refleksiv romantisk teleologi til at være en (realistisk) empirisk erkendelsesteori der efterhånden blot hviler i sin egen positivitet. Det har resulteret i en generel gyldighedsproblematik som man indtil nu har overlevet ved i al sin gribende enkelthed at ignorere den. Dermed mener de to at ingen enkeltposition længere kan påberåbe sig

nogen form for absolut gyldighed. Historikeren er så at sige blevet hjemløs.

I konsekvens af denne glemsel er historien blevet til en ruinhob af traditioner, religiøse, metafysiske og politiske fragmenter. Manglen på faste orienteringspunkter har ifølge Christensen og Stevnsborg i praksis affødt en udpræget anonymitet og holdningsløshed, men så sandelig også en angst blandt historikere.⁹ Derfor finder man heller ikke længere anledning til at beskæftige sig med de meningsfulde spørgsmål i historievidenskaben. For at lindre smerten ved tabet af det »enhedslige« syn på historien, klynger traditionen sig i stedet til den tvivlsomme, tiloversblevne videnskabelighed som det sidste, faste holdepunkt. For den postmoderne historiker er det at klynge sig til objektivitet ikke et neutralt forsøg på at opnå en sand erkendelse af virkeligheden. Det er blot et udtryk for intersubjektivitet hvilket betyder at mange bliver bundet sammen i en eller anden form for konsensus.¹⁰ I bund og grund er denne fremskridtsoptimisme som er indbygget i videnskabeligheden, egentlig også ligeså metafysisk som den metafysik traditionen ser sig fri af. Teologen K.E. Løgstrup udtrykker det lidt anderledes:

*Videnskabsmanden går suverænt til værks, han bryder sig ikke om den inddeling og gruppering af fænomenerne, hvori vi lever til dagligt. Han går på tværs af vor før-videnskabelige forståelse. Og det er ikke alene hans ret, men hans indsats. Men hvad der er suverænt, så længe han driver sin videnskab, bliver til anmassende forenkling og armod, når andre ophøjer hans videnskab til universalvidenskab, til det alt andet grundlæggende ord om virkeligheden.*¹¹

Den kendsgerning at man blindt bliver ved med at støtte sig til videnskabelig-

hedens primat i det »faghistoriske establishment«, uden at kunne begrunde det, er et klart udtryk for intellektuel magt. Det gælder om, for enhver pris, at modstå alle udefra kommende trusler.¹² Men det er Christensen og Stevnsborg heller ikke de første historikere der påpeger. Bernard Eric Jensen antydede det samme i 1976: *[H]vis man skal forstå historieforskningens empiriske tradition, er det vigtigt at holde sig for øje, at der var og er en tendens til at gøre det empiriske til en særlig autoritet i erkendelsesspørgsmål.*¹³ Bernard Eric Jensens artikel er et forsøg på at udvide rammerne for historievidenskabens erkendelsesteoretiske projekt. I praksis sætter han spørgsmålstejn ved om subjektivitet og objektivitet faktisk er polære begreber. De postmoderne har i dag taget skridtet fuldt ud og bryder med hele det erkendelsesteoretiske projekt. I stedet forsøger de at forsoner subjektet og objektet.

Både angsten og magten mener de herrer kritikere at kunne kurere i to træk. For det første kan man ikke slå sig til tåls med det erkendelsesteoretiske projekt i den traditionelle historievidenskab. Man skal ikke ubetinget tvinge sig ned i et korset af fornuftsbegreber og kategorier når den påståede neutralitet alligevel ikke har noget på sig. *Vi må indse, at virkeligheden – som den menneskelige bevidstheds produkt – altid er så uendelig kompliceret, at den aldrig kan rekonstrueres i en senere bevidsthed.*¹⁴ Hverken den historiske virkelighed eller verden som sådan kan nemlig længere betragtes som en referentiel bog der kan afkodes restløst. Den historiske virkelighed er og bliver autonom. Derfor åbnes der kun til frihedens herredømme – og det er det andet træk – dersom man giver afkald på den »enhedslige« og indkapslede tænkning. Sagt anderledes, relativismen må tages alvorlig.

Skønt den historiske fremstilling

bygger på empirisk kildemateriale må behandlingen tage udgangspunkt i en »åbenhed« i historien for alle mulige tolkninger – uden at historiens egenart dermed anfægtes. Fremstillingen ligner den historiske virkelighed, men det er ikke nogen gentagelse. Fortolkningen kan og skal ikke opfattes inden for det erkendelsesteoretiske projekt, som om fortolkningen skulle korrespondere med et eller andet i kilderne. Selvfølgelig skal en fortolkning sige noget som ikke står i kilderne. Den skal sige noget nyt, noget anderledes.¹⁵ Historikeren kan således aldrig undslå sig aktiv medvirken i udlægningen. Historikerens opgave består med andre ord ligeså meget i at producere tilføjelser til verden som i at erkende verden.

Det giver den enkelte historiske fremstilling en definitiv form, men den vil aldrig være en endelig *erkendelse* af historien. På den måde er historiskskrivningen altid i bevægelse, nøjagtig som historien er kendetegnet ved sin flygtighed – man kender det allerede fra udtrykket om »hver generation, sin historie«. I praksis indebærer denne erfaring for de postmoderne historikere en accentforskydning fra det beretende mod det fortællende (narrative) i fremstillingen. For dem er historien altid kun nærværende for os gennem teksten. Litteraturteoretikeren Paul de Man går så langt som til at hævde at historisk erkendelse ikke bygger på empiriske facts, men på historiske kilder som er *skrevne tekster* og ikke andet.¹⁶ Sagt anderledes, vi må lære at forstå *historien* som et produkt af os selv. Den historiske bevidsthed som vi kender den i dag, er jo også kun lige 200 år gammel.

Her står den traditionelle historiker imidlertid af. For hvad begrænser nu vilkårligheden i den historiske fremstilling? Kan man bare skrive hvad man vil? Dertil svarer den postmoderne historiker selvfølgelig benægtende.

Ved siden af den nuværende interesse for den narrative dimension i historieskrivningen (alle slags historieskrivning om end i forskellige grader) kan man, som vi har set, finde eksempler på relativistiske måder at forholde sig på med en tendens til de facto at ophæve skellet mellem fiction og history, mellem fantasiberetninger og beretninger med krav om sandhed. I betragtning af sådanne tendenser er der anledning til at understrege, at en større bevidsthed om den narrative dimension ikke forudsætter, at man giver afkald på historieskrivningens mulighed for at nå frem til kundskab, men tværtimod at man i højere grad kommer dette krav i møde. Det er just dette forhold, som bør være udgangspunkt for en radikal kritik af historieskrivningens sprog.¹⁷

Derfor betyder vendingen ikke at historieskrivningen skal bedrives som litteratur. Historikeren står i videnskabens tjeneste og ønsker ikke at suspendere referencen til kildematerialet. Der er heller ikke tale om en ophævelse af rationaliteten i historievitenskaben. Man stiller sig blot kritisk overfor den hidtidige forvaltning deraf i den såkaldte videnskabelige fornuft. Den postmoderne historiker mener faktisk i højere grad at kunne imødekomme kravet om at være kritisk ved netop at respektere det narrative i fremstillingen – og her peges ikke bare på det uskyldige stilistiske plan hvilket man godt kan mistænke de to provokatører for at gøre lidt for meget ud af når de ufortrødent henviser til Martin A. Hansen, Thorkild Hansen og Ib Michael der bevidst skriver skønlitteratur. På samme måde kan man mistænke Hans Hauge for at trivialisere litteraturbegrebet ved at lade alle videnskabelige fremstillinger være litterære.

Ligesom den postmoderne historiker vil hævde, er det også min opfattelse at på trods af nok så mange undvigende krumspring kryber det narrative

uundgåeligt ind i enhver fremstilling, i form af metaforer, fortællinger, troper, begreber o.s.v. Og selvfølgelig virker det »forstyrrende« på det erkendelsesteoretiske plan som den videnskabelige fornuft opstiller. Men ligesom fornuften ikke kan betragtes som selvtransparent, er sproget altså heller ikke bare et redskab for erkendelsen. Historieskrivningen kan således ikke udelukkende funderes på logisk positive protokolsætninger. Problemet for den »realistiske« historiker er at han slet ikke vedkender sig nogen konflikt mellem realismen og sproget. Han har problemer nok med at se på *hvad* der skal forskes i.

Skoleeksemplet på kritikken findes i den amerikanske historieteoretiker Hayden Whites *Metahistory* (1973), som H. Hauge kalder en veritabel poetik for historievitenskaben. Heri forsøger forfatteren at betone alvoren af den narrative struktur i den historiske fremstilling. Netop i erkendelse af at grænserne for historisk bevidsthed og historisk erkendelse i vort århundrede har ændret karakter, har White måttet tage historievitenskabens status som hverken streng videnskab eller kunst op til fornyet overvejelse. Ved som udgangspunkt at betragte den historiske fremstilling (i praksis hos så forskellige klassikere som Jules Michelet, Leopold von Ranke, Alexis de Tocqueville og Jacob Burckhardt) som en verbal struktur sætter han sig for at identificere det narrative plan der ligger *bag* eller *under* historikerens rekonstruktion af historien. White forsøger med sine analyser at vise at såvel historikerens ideologiske fundament, som hans fortællemaner og argumentation, er styret af en overordnet poetik eller »metahistorie«. Dermed understreger han historikerens rolle som fortæller. Enhver historisk fremstilling betragtes som en sprogliggørelse af den historiske virkelighed, snarere end en gengivelse af en betydningsstruktur som antages at

være indeholdt i selve de historiske be-
givenheder. Uanset om man kan disku-
tere Hayden Whites programmatisk
prioritering af det narrative, kommer
man ikke uden om en mere kritisk fo-
kusering på forholdet mellem histori-
kerens fremstilling og den historiske
virkelighed.

Uden en højere nødvendigheds lov
der på forhånd gør alle fortolkninger
sammenlignelige, eksisterer der ingen
virkelig konsensus. I fraværet af den-
ne konsensus kan historikerens for-
tolkninger derfor kun hvile på en for-
modning om at det gennem syntesen
lykkes at omfatte et særligt aspekt
som på sin måde indeholder historien i
dens helhed. D.v.s. der er tale om en
fortolkning der bringes til afslutning,
og som selvfølgelig ikke bare munder
ud i tilfældige udsagn. Det betyder
ydermere at den enkelte historiker i
praksis må være sig sit *ansvar* helt be-
vidst. Man kan derfor umuligt bedrive
bevidstløs historievidenskab – endsige
levere en undervisning der blot styres
af metode.¹⁸

Tilbage står man med en form for
dissens der, for postmodernisterne, sy-
nes mere venlig overfor fornyelser.
Den byder direkte til diskussioner –
eller på godt dansk, konkurrence. Her
bliver problemet bare at ingen er klar
over hvornår en tolkning er afsluttet,
og hvorvidt der overhovedet kan nås
til diskussion. Dette masseudsalg af
moderne instrumenter, værdier og pro-
cesser som de postmoderne lancerer,
markerer i mine øjne derfor mere et
definitivt brud med den stivnede mo-
numentale historieskrivning end en
egentlig kritisk udfordring eller de-
konstruktion af dens grundlag. Man
gør meningstømningen og fragmente-
ringen af den traditionelle historievi-
denskab til mål for sine aktiviteter.
Det postmoderne forbliver ikke andet
end en *erfaring* i det moderne. Det ud-
gør ikke noget egentlig alternativ *efter*
det moderne.

I moderne historieskrivning står
mennesket (subjekt) over for den hi-
storiske virkelighed (objekt). Dette ud-
gangspunkt anfægtes ikke i den post-
moderne erfaring da den historiske
virkelighed i et eller andet omfang må
lade sig overskue, men altså ikke ud
fra allerede på forhånd installerede
universelle principper. Det som er
hændt med den postmoderne erfaring,
er at en bestemt magtstøttet teori og
praksis skyldes ud. Derimod står refe-
rencen til den historiske virkelighed
uberørt tilbage. Når intet længere ta-
ges for givet, må historikeren, i sin
uophævelige ensomhed, med sin histo-
riske fremstilling nu hver gang selv og
på sin måde vise på hvilken måde er-
kendelsen er indrettet gennem spro-
get. Dette er tilfældigvis også et vigtigt
tema indenfor fænomenologien i det
20. århundredes filosofi hvilket i al
stilhed har forbigået historievidenska-
bens opmærksomhed.

Hvad der gør de to provokatørers
stilling svær at holde, er at deres argu-
mentation i forsvaret for relativismen
og postmodernismen kan være temme-
lig svær at få øje på. Noget praktisk
arbejde i den såkaldte postmodernisti-
ske tradition findes ikke fra deres side.
Og selve argumentationen i deres ar-
tikler funderes nærmest på to almin-
delige fejlslutninger. På den ene side
begrænser man sig til at henvise til til-
svarende iagttagelser indenfor andre
fag.¹⁹ Dette skulle være en diskussion
*som ledte læserne ind i det postmoder-
ne univers. Her møder vi franske for-
nuftskritikere som Derrida, Ricoeur og
Foucault – men til gengæld hverken
Objektivitet, Sandhed eller Virkelig-
hed.*²⁰ Man må imidlertid betvivle om
alene henvisningen til sådanne autori-
teter ud i det filosofiske kan sikre ret-
ten til at være så kategorisk afvisende.
I hvert fald kan man ikke miskredite-
re en modstanders argumentation ved
blot i flæng at henvise til andre.

De to indlader sig (naturligt nok, jf.

det definitive brud) overhovedet ikke på en kritisk undersøgelse af historievidenskabens grundvilkår. Man erfarer aldrig deres egentlige forhold til historievidenskaben. *Når vi påpeger, at skellet mellem fakta og fiktion er uden operationel gyldighed i historien, er det ikke med begejstret eller skadefro intonering, således som vore kritikere er tilbøjelige til at tro. Der er, for os, tale om et grundvilkår, som meget vel kan bero på en misforstået læsning af både Popper [!?] og franske postmodernister. Men af den grund bliver grundvilkåret ikke mindre indlysende!*²¹ Hele vejen synes de at være ufri, bundet til deres egen radikalitet i det postmoderne miljø, nemlig gennem en forskelsløs repetition af diverse postmoderne erklæringer. Det gør det unægtelig temmeligt diffust at tale om postmoderne historieskrivning – og svært for dem at ryste den etablerede historievidenskabelige kolos.

På den anden side imødegås kritikken af det postmoderne med en blank afvisning af den traditionelle historievidenskab som legitim. Fortsættes der fra før: *Fiktionen er ikke et ideal – den indgår blot uundgåeligt i den historiske tekstlæsning og tekstkonstruktion. Det er (mere end) naivt at tro, at hr. kittelklædt Historiker foregriber og opfanger dette problem ved at indlede en sætning med »Jeg mener, at...«; hvorfor f... skulle han eller hun ellers skrive det?*²² Og: *Det er således helt forfejlet, når der i kritikken af de postmoderne historikere tydeligvis indgår en frygt for, at menneskesindets mørke sider får frit løb i takt med, at de klassiske metoder og den klassiske kildekritik forkastes. Selv vor tids mest afskyelige regimer er blevet legitimeret af lærde faghistorikere, som med netop disse klassiske redskaber har formået at præsentere deres teorier og resultater som sande, objektive og virkelighedstro. Den postmoderne historiker véd, at historien er den enkeltes ansvar.*²³ Ved at for-

søge at påvise mangler hos modparten, projiceres sandheden over i ens egen position. I øvrigt et ligeså yndet kneb hos de traditionelle historikere.

Reaktionen

Ikke overraskende behandler de fleste de to provokatører temmelig hårdhændet. Der synes ikke at være hverken forsoning eller bare forståelse at spore til trods for såvel problemstillingens principielle art, som dens aktualitet – jf. den erklærede »grundlagskrise«. Men de behøver heller ikke at forsvare deres synspunkter, for de sidder jo allerede på magten. Dertil kommer altså at Christensen og Stevnsborg, samt flere ligesindede, har umådeligt svært ved at løfte diskussionen op over det trivielle. Og det bliver de virkelig nødt til når de har ambitioner om at ryste institutionens munkestenstykke mure.

De få som har valgt at bryde tavsheden, står tilsyneladende delt på i hvert fald to fronter. Den ene har valgt at afskære debatten med beskyldninger om at kritikerne simpelthen har misforstået det centrale emne for historieforskningen, mens den anden front er gået ind i en mere teoretisk diskussion om betingelserne og konsekvenserne for en postmoderne historieskrivning. Spørgsmålet er om modbeviserne holder vand.

Sådan som det er tilfældet for størsteparten af reaktionerne herhjemme, virker man mere eller mindre uforstående overfor den erklærede »grundlagskrise« på humaniora, og reagerer med en overbærende hovedrysten. Den anke der gentagne gange rettes imod postmodernisterne, går på at de, i deres iver efter at nedbryde ethvert forklaringsystem indenfor den videnskabelige fornuft, eliminerer alle forsøg på at nå frem til det ægte, det sande. Dermed mister al tale om moral og ansvar sin betydning, og man ender i

den meningsløshed og defaitisme som kritikken gik på.

For den traditionelle historievidenskab må en udlægning af historien nu engang altid kunne vurderes som værende »mere eller mindre sandsynlig«²⁴ Det er faktisk i de historiske rekonstruktioner muligt at udpege elementer, som afspejler intet mindre end den objektive historiske virkelighed [f.eks. et middelalderligt regnskab].²⁵ Udlægningen må derfor nødvendigvis hvile på et absolut sandhedskriterium hvis den skal have nogen som helst gyldighed. Den svenske historiker Christer Winberg er godt nok knapt så sikker i sit syn på forholdet mellem den objektive historiske virkelighed og udlægningen deraf, men ser alligevel ingen anden udvej: *Man kan kanske tillägga, att själva den mänskliga kommunikationen förefaller omöjlig, om vi inte förudsätter ett bestånd av gemensamma referensobjekt utanför oss, som vi uppfattar på någorlunda samma sätt.*²⁶ Det er altafgørende for den »teoretiske realisme«, som Winberg kalder dette historiefilosofiske standpunkt, at historikeren i sit valg af og arbejde med kilderne bestandig må underkaste dem en grundig kritisk granskning. V.h.a. den bliver det muligt at trænge ned til det historisk autentiske, som vi kun finder glimt af.²⁷ Her kommer f.eks. den erslevske kildeksekse historikeren til gavn. Der eksisterer altså en sand korrespondens mellem den historiske virkelighed der ligger bag os, og udsagn derom. Dette erkendelsesteoretiske grundlag må være indiskutabelt og uanfægteligt – De postmoderne historikere afviser heller ikke den grundige kildekritik. De har blot svært ved at se gyldigheden i korrespondensteorien, og dermed tilfredsstillelsen i kildekritikken.

I forlængelse heraf vedkender den traditionelle historievidenskab sig en pragmatisk udgave af subjektproblematikken. Det er således kun de

færreste der ubetinget vil insistere på at fortiden lader sig rekonstruere absolut objektivt. Alligevel kan man ikke tilslutte sig påstanden om en »grundlagskrise«. Historikeren kan ganske enkelt ikke ændre det som er sket i historien. Derfor har man også mulighed for at nå til en fornuftig og nogenlunde entydig kundskab om historien, så længe man strengt skelner mellem forskerens objekt og forskerens subjekt.²⁸ Når subjektivismen spiller historievidenskaben et puds, gælder det udelukkende forskerens teoretiske udgangspunkt. Men det betyder ikke at teorien er eller skal være så styrende at kundskaben om historien lider overlast, siger den teoretiske realist.²⁹ Tværtimod er pluralismen inden for forskningen et gode og ligefrem nødvendig. Den bidrager til en »konkurrence« mellem forskernes udlægninger, og dette er med til at nuancere billedet af historien yderligere.³⁰ Omvendt umuliggør en ophævelse af skellet mellem forskningens objekt og forskerens subjekt, ifølge den traditionelle historievidenskab, enhver meningsfuld (læs: videnskabelig) omtale af historien. Ved at sløre billedet indbyder den postmoderne historieskrivning til en fuldstændig anarkistisk pluralisme efter den populistiske devise af Feyerabend: »Anything goes.« Og dermed antyder den postmoderne historiker at alle udlægninger er lige lødige eller moralsk lige gode hvilket rigtignok nedbryder enhver form for konsensus. Men hvad har man så tilbage, ud over kynisme og survival of the fittest? Stevnsborg er, godt bistået af Hedeager og Possing, såmænd selv leveringsdygtig i næring til argumentationen, nemlig ved at opfordre til at skrive romanagtigt, samt droppe noteriddet. På den måde drejer han selv diskussionen bort fra den egentlige problemstilling der netop ikke angår historieskrivningens stil. Argumentationen i den postmoderne ånd skulle selvfølgelig have

gået på at det er hele legitimationsgrundlaget der står på spil. Og derfor er devisen med til at »åbne« en ellers indkapslet videnskabelig verden af diverse nivellerende erkendelsessystemer (meta-fortællinger).³¹

Inden for historievidenskaben må bestræbelserne i stedet gå på en udvikling af metoden og ikke på en nedbrydning deraf.³² Med kildekritikken ved hånden kan man ligefrem være med til at bevare – og mere problematiserende, styrke – båndet til kulturrens grundstamme, inkl. dens værdier hvilket forekommer at være nok så betydningsfuldt i nutidens kaotiske og fragmenterede verden. Ja, man har ligefrem et ansvar for at gøre det, så historien ikke forfalskes eller mytologiseres – jf. den altid brugbare analogi til »Auschwitz-løgnen«. Langt om længe kan man altså høste frugten af historiens (og naturens) afkodning, hvilket for mig at se ville være noget nær virkeliggørelsen af det som Kant ellers anså som et uopnåeligt mål, men som på en måde er målet med det moderne.

Hermed har denne front, for mig at se, til fulde demonstreret at den har misforstået hele omdrejningspunktet i fokuseringen på forskerens subjektive arv, det narrative i fremstillingen. Sådan som f.eks. Jens Chr. Manniche ser det, giver det narrative ingen erkendelsesmæssige fordele. Det virker nærmest som en dødvægt.³³ Men den postmoderne historiker ønsker jo netop med sin diagnose at pege på de »problemer« som det narrative giver for den historievidenskabelige erkendelse. Det forekommer umuligt at bevare de vandtætte skodder mellem fortællersubjektet og forskningsobjektet. For den postmoderne historiker er historievidenskabens problem *realismen*, selve grundlaget. Men samtidig mener han altså at kunne omfatte dette forhold konstruktivt når han vender interessen bort fra historiens emne til måden hvorpå historien skrives.

Går man lidt længere ind i debatten, møder man repræsentanter for den anden front der synes lidt mere interessant for nærværende problemstilling. Enkelte, og her må man mestendels ty til diskussionen i Norge og Sverige, har taget udgangspunkt i en praktisk accept af de postmoderne historikers eksistens for så at gå dem på klingen, således Kåre Lunden, Hans Skjervheim, Thorsten Nybom, Göran B. Nilsson og Jørgen Vogelius.³⁴ De argumenterer for det første for at det postmoderne er en selvmodsigelse, og for det andet at den postmoderne praksis i virkeligheden mere skal betragtes som en kulmination på det moderne end et brud med det moderne.

Eftersom den postmoderne erfaring sætter enhver reference til et bagved liggende system på spil, kan ingen længere garantere om en udlægning af historien er sand eller falsk i absolut forstand. Alt er relativt. Men hermed render den postmoderne historiker allerede i sit udgangspunkt ind i et selvrefleksivt paradoks nemlig at man må arbejde med to sandhedskriterier, *ei som vert kritisert og ei som er ein føresetnad for den radikale kritikken*.³⁵ Dette paradoks er samtidig det postmodernes begrænsning idet ethvert modbevis altid kan affærdiges i relativismens navn. Relativismen har altid ret. At alt er relativt, er selv en universel dom. Hvis den radikale kritik følges, synes man derfor at stå tilbage med et principielt problem, nemlig at det ikke længere er muligt at skelne mellem forskellige tolkningerens lødighed. Kun formen, d.v.s. smidigheden, overtalelsesevnen, engagementet, og viljen bliver et barometer for troværdigheden. *Dermed har historikeren afskediget sig selv som historiker og må enten trække sig tilbage i ubemærkethed eller forsøge at gøre sig gældende i underholdnings- eller manipulationsbranchen*.³⁶

Dette er ubestrideligt den postmoderne historikers hovedproblem. Han

kan ikke mønstre en tro på en sandhed der kunne tjene som det ultimative referencepunkt for fremstillingen. Og derfor kan han heller ikke redegøre for hvilken fremstilling der forekommer at være den mest meningsfulde. Netop den uundgåelige tvist mellem de forskellige positioner umuliggør enhver form for kontakt eller indbyrdes forståelse hvis man skal tage det postmoderne for pålydende.

Allerede i sit negative arbejde der er vendt mod et organiserende centrum, går postmodernisten faktisk over strengen. Han fører ikke en egentlig kritik der udfordrer det modernes grundlag. Tværtimod giver han på forhånd køb på alle værdier (inkl. sandheden), og leverer, efter min mening, et alternativ som forekommer at være ligeså ortodokst.

Kritikken er derfor berettiget, så længe den postmoderne erfaring gøres til et system, en teori eller en anden form for et håndgribeligt alternativ der kan dyrkes (som de to provokatører gør) og kritiseres. Og i den forstand kan reaktionen selvfølgelig med rette kalde de postmoderne historikere for individualistiske, ultra-liberale kritikere af den konservative institution.³⁷

Alligevel mener jeg at man må holde sig den ulyksagelige omstændighed for øje at det postmoderne netop ikke lader sig afgrænse. Det eneste der kan siges om det postmoderne, er at det er en diagnose af det moderne, og som følge deraf er det også uløseligt knyttet til det moderne. Det er skabt i det moderne, af det moderne. Som sådan må det post(neo)moderne snarere ses som afsæt til et eller andet. Den postmoderne erfaring indvarsler et svar. Et svar, der ikke er styret af love og regler, men som netop udforsker disse. På den måde er der tale om en radikaliserings af det moderne, mere end et alternativ til det moderne.

Af den grund er det i sidste ende også en fejlagtig kritik der rettes mod de postmoderne historikere. Der er på en

måde ikke tale om noget selvrefleksivt paradoks. Det postmoderne spejler sig i det moderne som erfaring, og leverer i sagens natur ikke noget alternativt organiserende centrum og heller ingen begreber eller analyser. Og derfor vil de to provokatører heller ikke kunne levere det svar på den postmoderne erfaring som vi føler os snydt for. At levere et svar ville stride mod det postmodernes natur. Svarene er jo mangfoldige og lige gode. På den anden side har de to provokatører ligeså stor andel i miseren fordi de selv dyrker det postmoderne som var der tale om en ny erkendelsesteori.

Kåre Lunden fortsætter imidlertid på sine egne (institutionens) præmisser, og viger dermed, nøjagtig som den anden front, igen bort fra de postmodernes ærinde: *Det hindrar likevel ikkje at »postmodernistisk historie« vert brukt, i ei mykje lausare og vidare tyding.*³⁸ Lunden refererer til en perspektivforandring i historievitenskapen i 70'erne og 80'erne. Den opstod som moderetning med fransk filosofisk ophav, og som kritik af socialhistorikerens ensidige blik på overordnede samfundsmæssige strukturer og processer.³⁹ Det var hverken begivenheder eller store aktører som manglede. Man ville på demokratisk vis give det individuelle menneskes erfaringer af disse strukturer og processer mere plads. Alle skulle have deres replik i historiebogen. Dette resulterede i en *petite histiore* eller *Geschichte von unten und von innen* som skulle anskueliggøre at den historiske virkelighed var betydeligt mere kompliceret og fragmenteret end samfundsvidenskabernes totalhistorie gav udtryk for. At forsøge at forstå hvad højtider, død, industrialisering, antisemitisme o.s.v. betød for befolkningen og for den enkelte, kræver andet end statistikker og konjunkturundersøgelser. Man søger i stedet at undersøge livsbetingelser, livsrutiner, vaner o.s.v., kort sagt det som præger

og ændrer menneskets livsmåder langsomt. Således »mentalitetshistorie«, »hverdagshistorie«, »kvindehistorie«, »arbejderhistorie«, »barnets historie«, »dødens historie«, »identitetshistorie«, »kulturhistorie«, »miljøhistorie« o.s.v. Denne praksis førte til et tværvidenskabeligt samarbejde med fag som etnografi, antropologi og folkloristik, og på den måde øgedes historikerens genstandsområde. Der er f.eks. opnået større forståelse for »små folk«. Endvidere har det medført en didaktisk gevinst i sammenhængsforståelsen.

Længere vil den traditionelle socialhistorie imidlertid heller ikke strække sig. Der er, for socialhistorikeren, ingen modsætninger eller spændinger mellem den traditionelle socialhistorie og denne postmoderne form for »fragmenteret historieskrivning«. Det er f.eks. ikke sådan at man ikke har villet fokusere på det individuelle. Faktisk mener man at der er tale om to fuldt kongruente arbejdsmåder. Det er med til at styrke troen på at den postmoderne historieskrivning ikke har noget på sig, for så vidt som den *ikke* eliminerer enheden. Enheden forlægges blot til de isolerede dele, til periferien, i form af utallige små enheder. Derfor er det tværtimod de postmoderne historikere som sidder inde med problemet. Med deres tilbøjelighed til at hige efter det isolerede, og med deres mistro til strukturerne og processerne er der fare for at bryde det faktiske bånd til det moderne. Den postmoderne historiker vil havne i egensindige undersøgelser der ikke passer i sammenhængen, og som til syvende og sidst ikke gavner noget eller nogen. Afkaldet på begreber og sammenhængsforståelse vil ifølge den traditionelle historievidenskab kaste dem ud i en radikal subjektivisme.

Alt i alt har reaktionen markeret sig med en ligeså dyb skepsis over for det postmoderne som omvendt. Det har til

tider vist sig at være lettere helt at afskære debatten end at gå ind i den med større engagement end det rent fordømmende. Det demonstrerer på godt og ondt hvilken kolos, historievidenskaben, kritikerne er oppe imod.

De hårdt optrukne linier vidner om at der i virkeligheden er tale om en yderst vanskelig, men vigtig problemstilling som næppe lader sig besvare endegyldigt, og som faktisk kun berøres ganske perifert i debatten. Det angår på hvilken måde historievidenskaben har betydning for os. Den ene part, de »yngre«, postmoderne historikere, kredser omkring *relativismen*. Herfra rettes opmærksomheden mod de fundamentale problemer der er indeholdt i den traditionelle (autoritære) historievidenskabs »legitimitetsgrundlag«, og som tilsyneladende – stadigvæk – er udtrykt som en positivisme. Den anden part af »ældre« historikere hylder tilsyneladende *realismen*. For en historievidenskab der traditionelt læner sig mere op ad de næsten eksakte samfundsvidenskaber end det bløde humaniora, ville en tilbedelse af relativismen føre uoverskuelige konsekvenser med sig. D.v.s. begge parter prøver at sætte dagsordenen og hinanden i skak, skønt det virker lidet overbevisende idet deres argumentation til en vis grad bygger på hver deres præmisser. På forunderlig vis når de to positioner alligevel frem til de samme konklusioner. Man kræver *åbenhed* i udlægningerne og overfor »konkurrerende« positioner. Samtidig klandrer man modstanderen for det modsatte. Begge parter kræver *ydmyghed* overfor den historiske virkelighed, mens modstanderen anklages for at tømme den for betydning. I forlængelse heraf fordømmer parterne hinanden for manglende *ansvarlighed* i deres virksomhed. Og endelig synes sandhedsbegrebet helt at glide ud i den ligegyldige og intetsigende diskussion om historieskrivningens stil og subjektets andel heri.

Platon

Som tidligere nævnt er problemstillingen af gammel dato. Faktisk har Platon behandlet en tilsvarende modsætning. Følgende digression giver et mere stringent billede af grænserne for deres indbyrdes forståelse af hinanden.

I første del af dialogen *Theaitetos* hvor der spørges om hvad erkendelse er, fremsætter Platon sin indirekte kritik af den protagoræiske relativisme. Det første forslag, erkendelse som sansning, bygger således på Protagoras' *homo-mensura*-sætning: *Mennesket er den afgørende målestok for alt, for det virkelige som virkeligt, og det uvirkelige som uvirkeligt* (152A).⁴⁰ Denne sætning begrundes af *at sådan som hver eneste enkelthed forekommer mig, sådan er den for mig, og som den forekommer dig, sådan er den på samme måde for dig* (152A). Og videre: *Sådan som enhver fornemmer [sanser] fænomenerne, sådan turde de altså være for ham* (152B). D.v.s. kun det der forekommer for en, eksisterer, og vel at mærke kun sådan som det forekommer. Ingen kender således det værende som det er i sig, d.v.s. som ikke-forekommende for en. Heller ingen kan have samme fornemmelse af noget to gange. (159E) Følgelig kan to mennesker aldrig blive enige om et og samme værende fordi de anskuer det på hver sin måde. *Kalder du det stort, vil det vise sig også at være lille, og kalder du det tungt, vil det også være let* (152C). Strengt taget kan forskellige mennesker ikke engang være uenige om et og samme værende, d.v.s. enhver strid er i og for sig udelukket. Forudsætningen herfor ville være en forekomst af noget selvsamme som den ene taler for og den anden imod.

Konsekvensen af den erkendelsesteoretiske tese er, ifølge Platon, udelukkelsen af enhver anden sandhed for mennesket end den der foreligger af

den aktuelle tilfældige sansning. Derpå følger en række indvendinger fra Platons side. For at nævne nogle: Hvis Protagoras' sansteori er sand, så må drømme, hallucinationer og den syges perceptioner siges at være ligeså sande som den vågnes (157E, 158D); er erindring så ikke sand? (163D); hvis tesen gælder, hvorfor så ikke sige *at alle tings mål er et svin eller en bavian eller et andet endnu besynderligere væsen af dem, der har sanseevne* (161C); Protagoras' tese ville ligeledes opløse enhver forskel mellem fagmand (f.eks. en læge) og lægmand for på »demokratisk« vis har enhver jo ret (161B, 170A); og hvis Protagoras har ret i sin sætning, *indrømmer han, at hans egen mening er falsk, når man tilstår, at de, der mener, han tager fejl, har ret* (171A, 178B).

Platon når imidlertid kun til denne subjektivisme ved at lade repræsentanten i dialogen for det protagoræiske tankegods, Theaitetos, sluge følgende præmis: Hvis sansning kan sidestilles med erkendelse, må den altid være rettet mod noget virkeligt (det værende), ligesom den må være ufejlbarlig, det vil altså sige sand. (152C) Så eftersom det værende kun er hvad forekommer for én, sådan som det sanses, og da det jo er forskelligt fra individ til individ og fra øjeblik til øjeblik, rummer dette ingen mulighed for at det værende kan eksistere *sui generis* som noget bestemt. *Intet fænomen er noget eller sådan og sådan, men under en stadig proces af fart, af bevægelse og blanding fremkommer alle fænomenerne, som vi, med en urigtig benævnelse, kalder »værende«; for intet er nogensinde, men alting er altid i vorden* (152C). Platon sidestiller således Protagoras med Heraklit. Alt er i stadig fluktuation som Heraklits ontologi fortæller.

Yder Platon nu Protagoras retfærdighed når han sidestiller ham med Heraklit? Protagoras' sætning fortæller at mennesket er målestok for alt. D.v.s.

mennesket er, som sansende, bundet til det værende, nemlig som det forekommer for en. Menneskets selv, jeg'et, bestemmes derfor gennem tilhørsforholdet til det *begrænsede*, omgivende ikke-længere-skjulte værende. Selve det værende er uforklarligt og tilmed meningsløst udenfor den menneskelige eksistens. Det værende *i sig* er ikke »åbent« som objekt for et forestillende subjekt. Derfor kan der heller ikke fældes dom over det der ikke forekommer for en, det som er skjult for en. Derfor siger Protagoras i et berømt fragment: *Jeg kan ikke vide, om guderne eksisterer eller ej, eller hvilken skikkelse de har. Der er meget, der hindrer det: sagens dunkelhed og menneskelivets korthed.*⁴¹ Mennesket må altså udelukkende forlade sig på det værende som det forekommer for en. På den måde forbliver det værende også uafhængigt og uantastet. Al tale om dets uafhængighed er jo ligefrem muliggjort med menneskets eksistens. Følgelig er sammenkoblingen med Heraklit ufrugtbar. Protagoras afstår netop fra at give bud på det værendes beskaffenhed som det er i sig, men betvivler samtidig ikke talen om sandheden. Han koncentrerer sig bare om det man kan sige noget om.⁴²

Tilbage står man med en opgave der hellere vil vise sig i sin uomgængelighed, end at lade sig løse. Dette illustrerer temaets dobbelthed. Der ledes efter sandheden uden at den faktisk kan begribes tilstrækkeligt. Og alligevel tages der blot udgangspunkt i menneskets evne til at forholde sig til det forhåndenværende, hvilket synes umuligt uden en insisteren på en idé om det værende. Dialogen kommer dermed til at fremstå som et uafgjort opgør. Ingen af parterne synes således alene at kunne gøre krav på sandheden. Alene alle de anstrengelser som Platon værdiger problemstillingen, vidner om dens principielle karakter. Han var godt klar over at der stod noget på spil.

Tur/retur

Det afgørende kritikpunkt for de postmoderne historikere hvilket satte dem i stand til overhovedet at fremkalde noget der ligner diskussion, går på påvisningen af at den *a priori* stabilitet eller idé om en enhed/helhed, uden hvilken enhver meningsfuld historievitenskabelig tilsyneladende går i opløsning, faktisk er et udtryk for den metafysik som den traditionelle historievitenskabelige troer sig mest fri af. Ingen tror ganske vist længere på at den store historie besidder noget formål eller mening. Ikke desto mindre motiveres den traditionelle historievitenskabelige troen på den historiske virkeligheds manifesterede mulighed for at blive repræsenteret direkte i den historiske fremstilling. Den historiske virkelighed synes at være udstyret med en ukrænkelig indre organisation som historievitenskabelig instrumentelle fornuft, metoden, skal søge at afdekke, og som tilsyneladende i stadig højere grad lader sig trække ud af kildematerialet. Med andre ord er den historiske virkeligheds nærværskaraktter ufravigelig. Det er den til trods for at man, selv inden for institutionens mure, sporer stadig større afvigelser fra den klassiske erkendelsesteoretiske subjekt-objekt-dikotomi. Ingen påberåber sig således i dag ubetinget objektiv erkendelse. Men selv om det altså er nødvendigt at inddrage subjektet i forskningsprocessen, er den erfaring alligevel ikke tilstrækkelig til at bryde med institutionens påberåbelse af den objektive strengthed.

Udlagt således er det en forståelig reaktion som rettes mod de postmoderne. De, og for den sags skyld kunstnerne, repræsenterer ikke andet end retorikken der udelukkende forholder sig til fænomenerne således som de umiddelbart forekommer for os. Den historiske virkelighed »sluges« helt af forfatterens magt. D.v.s. deres arbejde

vil være kendetegnet ved totalt fravær og manglende fasthed af betydning, en leg uden alvor.

Man kunne imidlertid også forsøge at fastlægge tyngdepunktet omkring det der umiddelbart kan siges noget om. Der kunne således tages udgangspunkt i at den historiske virkelighed aldrig er bekendtgjort definitivt i kilderne, f.eks. heller ikke via det klassiske empiriske arbejde. Dette synspunkt fører ingenlunde til en underkendelse af den historiske virkelighed eller sandheden. For der plæderes ikke for at historien blot indeholder det som man vilkårligt vil lægge i den. Man synes her tilbøjelig til at blødgøre påstanden om sandheden i udlægningen af den historiske virkelighed som en idé, genstand, objekt eller noget andet der umiddelbart kan begribes. Tilgangen til historien kan, ifølge den postmoderne historiker, aldrig *tænkes* uden om fortolkeren, historikeren. Den historiske virkelighed er ikke til på en sådan måde at man v.h.a. kilderne kan tilbagelægge vejen dertil. Den historiske virkelighed bliver derimod først »synlig« når den fremtræder i en eller anden tolkning. Derfor må man nødvendigvis bryde med den traditionelle drøm om den historiske virkeligheds »sandsynlige« oprindelige orden. Der er ganske enkelt ikke nogen orden at beskrive. Tilfældet er historiens fundament.

Forholder det sig sådan, så må al historieskrivning være bedrag, og den traditionelle historiker agerer da som virkelig tryllekunstner. Man formår med overbevisning at vinde publikum for sig – og oftest sågar sig selv. Det gøres ikke mindst i kraft af at man indadtil med forbavsende kraft evner at bevare en stiltiende konsensus der, enten gennem irettesættelse eller gennem direkte forbandelse af fagets dissidenter, utvetydigt holder afstand til enhver usikkerhed og tvivl. Forsøget på at installere en orden virker netop

som en fastholdelse af metafysikken, bedst som den herskende fornuft skulle være hævet over den. Bestræbelser for at konservere og »beskytte« historien mod overgreb udefra forekommer derfor autoritær overfor en mere fri og intensiveret praksis og lammende for enhver diskussion. En af betingelserne for overhovedet at udpege historien som et meningsfuldt aktiv i samtiden ligger tværtimod i uendeligheden af fortolkningsmåder.

I forlængelse heraf melder spørgsmålet sig om det postmoderne er noget virkeligt alternativ til den traditionelle historievidenskab, og svaret må, som allerede antydtes, blive benægtende. Når de postmoderne historikere meget nødtigt eller slet ikke vil ytre sig om hvad historie er, og i stedet kun har blik for at problematisere og relativere forståelsen deraf, tildeler de fraværet af orden en status som mere oprindelig end nærværet deraf. Men dermed rammer kritikken deres eget standpunkt. Man kan erklære sig enig i betragtningerne over »grundlagskrisen« uden altså at bifalde de dramatiske konsekvenser, at videnskaben bliver *postmoderne*, og at videnskaben forbliver i en permanent kuhnsk revolution. Metafysikken lader sig næppe overvinde, og derfor kan man heller ikke bryde med det moderne ved at levere et alternativ. I virkeligheden binder den postmoderne historiker sig endnu kraftigere til metafysikken qua sin vedholdende tilintetgørelse deraf.

Således leverer den postmoderne historiker kun den halve sandhed. Traditionen sidder stadig inde med den anden halvdel. Man må nemlig være det moderne tro for derigennem at sætte det nuværende begreb om erkendelse i skred. Kravet må derfor være en (pragmatisk) forståelse for de to modsatrettede positioners forskellighed. Ingen part har nemlig vist sig i stand til alene at gøre krav på sandheden, ligesom intet forhold hos den ene

part giver grund til forbyde den anden. Denne antagelse styrkes af det forhold at der under oppositionen findes et fælles grundlag. De postmoderne anfægter ikke at subjektet stadig står over for den samme udfordring (uoverskueligheden i verden) som i det moderne. I det postmoderne ønsker man bare at forsone subjektet og objektet. I fraværet af en magtstøttet, eksternt funderet historisk erkendelse, og altså med afsæt i den postmoderne *erfaring*, gælder det om at koncentrere sig om den historiske virkelighed som den tager sig ud for os. Altså må man foretage en ny kritisk vurdering af den historiske erkendelse.

Når der således synes at være grund til at holde temaets dobbelthed intakt, skyldes det at historikeren dermed tildeles en anden rolle end blot håndværkerens der i praksis let fortaber sig i former og tilskæring. Der stilles altså igen krav til historikeren om ikke bare at levere varen i blinde – efter metoden. Han besidder ikke længere den historiske virkelighed som objekt. Det betyder ikke at man fuldstændig skal droppe tilbødelsen af traditionens løbebane. Men når det kommer til stykket, er historikerens arbejde ikke så uskyldigt som man umiddelbart vil gøre det til. På godt og ondt er han dømt til at deltage aktivt. Historikeren må altså fra sit sted forpligte sig selv til at tage sig af de store spørgsmål, af mere grundlæggende problemer og af spørgsmål om moral – dette bestyrkes af det forhold at læseren i dag ikke automatisk tager en udlægning for gode varer. Læseren er blevet aktivt medvirkende i processen, en interaktion. Som historiker kritiserer jeg min samtid og mig selv, derfor er jeg.

Noter:

1. John Christensen og Henrik Stevnsborg: Historikerfejde, *Fortid og Nutid*, 1993, s. 235-242 (herefter »Historikerfejde«); indlæg af henholdsvis Johannes Lind, Jes Fabricius Møller, Nils Hybel, Gunner Lind, Jens Chr. Johansen: Historikerfejde II, *Fortid og Nutid*, 1994, s. 53-69 (herefter »Historikerfejde II«); John Christensen og Henrik Stevnsborg: Historikerfejde III, *Fortid og Nutid*, 1994, s. 296-298 (herefter »Historikerfejde III«); Jens Chr. Manniche: Historievidenskab og fortælling, *Kultur og Klasse*, 76, 1994, s. 147-155; Kirsten Kvist Hansen: Virkelighedsbillede af historien, *Fortid og Nutid*, 1995, s. 148-153; tidligere John Christensen og Henrik Stevnsborg: Historiens historie, kronik i *Information*, den 2. september 1992; kommentarer dertil af Örn Ólafsson i *Information*, den 26.-27. september 1992, og Therkel Stræde i *Information*, den 23. oktober 1992; »Generations-opgør«, Lotte Hedeager, Henrik Stevnsborg og Birgitte Possing i interview med Bent Blüdnikow, i *Weekendavisen*, den 25. september 1992; kommentarer dertil af Tage Kaarsted, Inga Floto, Kim Jacobus Paulsen, Benito Scoozza og Jens Erik Skydsgaard i *Weekendavisen*, den 2.-8. oktober 1992, Jan Bo Hansen i *Weekendavisen*, den 9.-15. oktober 1992, samt Jens Rahbek og Henrik S. Nissen i *Weekendavisen*, den 16.-22. oktober 1992. Replikker af Lotte Hedeager, Henrik Stevnsborg og Birgitte Possing samme sted; John Christensen og Henrik Stevnsborg: Musa, fortæl mig om manden..., kronik i *Information*, den 16.-17. januar 1993; kommentarer dertil af Jørgen Vogelius i *Information*, den 27. januar 1993; John Christensen og Henrik Stevnsborg: Fra kølle til kredittkort, kronik i *Information*, den 18. januar 1994; Henrik Stevnsborg og Bent Blüdnikow: Historie og følsomhed, *Weekendavisen*, den 11.-17. oktober 1996. De to provokatørers kronikker i *Information* er stort set identiske med deres indlæg i *Fortid og Nutid*. Derfor henvises der kun til tidsskriftsartiklerne. Der findes i øvrigt en pendant til fejden i England, Sverige og Norge.
2. Kai Hørby: *Københavns Universitet 1479-1979. Det filosofiske Fakultet 3*, 1980, s. 391. Gengivet i »Historikerfejde« (se note 1), s. 236.
3. »Historikerfejde« (se note 1), s. 235, 239f.
4. Se Philippe Carrard: *Poetics of the New History*, 1992, s. 84-104.
5. Henrik Stevnsborg i interview med Bent Blüdnikow: Skriv som romanforfatter, i *Weekendavisen*, den 25. september 1992, s. 570.
6. J.G. Herder: *Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung der Menschheit. Sämtliche Werke 5*, 1891, s. 505. Det gælder for alle disse tidlige repræsentanter for den pro-

- fessionelle historieskrivning, hvoraf et par stykker citeres her, at de åbent vedkender sig metafysikkens herredømme.
7. J.G. Droysen: *Grundriß der Historik*, 1882, §83.
 8. Kr. Erslev: *Historieskrivning. Grundlinier til nogle Kapitler af Historiens Teori*, 1911, s. 41.
 9. »Historikerfejde« (se note 1), s. 237, 2. sp.
 10. »Historikerfejde III« (se note 1), s. 296.
 11. K.E. Løgstrup: *Ophav og omgivelse. Betragtninger over historie og natur. Metafysik III*, 1984, s. 204.
 12. »Historikerfejde« (se note 1), s. 236, 1. sp.
 13. Citatet stammer fra hans artikel: Teori og metode. Et bidrag til revision af metode-lærens grundlag, *Historisk Tidsskrift*, 1976, s. 125.
 14. »Historikerfejde« (se note 1), s. 238, 2. sp.
 15. Sådan forholder Hans Hauge sig til fortællingen, i: Litteraturen har forsvundet. Hans Hauge i samtale med Eivind Røsaak., *Vinduet*, Oslo, 1995, s. 23. Se i øvrigt Hans Hauge: *Den litterære vending*, 1995, som også indeholder et kapitel om historievidenskaben der tidligere er tryk i *Den jyske Historiker* 50, 1990, under titlen: Historiens vendinger. Sproglige, litterære, pragmatiske, s. 9-27.
 16. *Blindness and Insight*, 1983, s. 165.
 17. Carlo Ginzburgs efterskrift til Natalie Zemon Davis: *Le retour de Martin Guerre*, 1982. Her oversat af Uffe Østergaard fra den svenske udgave fra 1985, s. 171. Uffe Østergaard: Analyse og syntese i postmodernismens æra – eller fortællingens tilbagekomst i historien, *Scandia*, 1989, s. 28.
 18. »Historikerfejde« (se note 1), s. 240.
 19. »Historikerfejde« (se note 1), s. 235, men også til historieskrivning af anden beskaffenhed, jf. henvisningen til skønlitterære som Martin A. Hansen.
 20. »Historikerfejde« (se note 1), s. 236, 2. sp.
 21. »Historikerfejde III« (se note 1), s. 297, 2. sp.
 22. Sst.
 23. »Historikerfejde« (se note 1), s. 240.
 24. F.eks. N. Hybel: »Historikerfejde II« (se note 1), s. 61.
 25. N. Hybel, J.F. Møller og G. Lind: »Historikerfejde II« (se note 1), s. 60, 56, 63, 66.
 26. Christer Winberg: Varför skriver vi inte historiska romaner i stället? Ett debattinlägg om historiskernes förhållande till verkligheten, *Scandia* 1990, s. 5-17, her s. 7f.
 27. N. Hybel: »Historikerfejde II« (se note 1), s. 60.
 28. Christer Winberg: Nyhistorism och postmodernism i dagens svenska historieskrivning, *Historisk Tidsskrift* (S) 1991, s. 254.
 29. Christer Winberg: Varför skriver vi inte historiska romaner i stället? (se note 26), s. 8.
 30. Christer Winberg: Nyhistorism och postmodernism (se note 28), s. 249; og samme: Varför skriver vi inte historiska romaner i stället? (se note 26), s. 8; J. Lind og N. Hybel: »Historiker fejde II« (se note 1), s. 55, s. 59, s. 61.
 31. Generations-opgør, *Weekendavisen*, den 25. september 1992 (se note 1).
 32. Christer Winberg: Nyhistorism och postmodernism (se note 28), s. 254.
 33. Jens Chr. Manniche: Historievidenskab og fortælling (se note 1), s. 152.
 34. Kåre Lunden: 'Postmodernistisk' historie eller systemhistorie?, *Historisk Tidsskrift* (N) 1989, s. 38-49. Han læner sig her i øvrigt stærkt op ad Christiansens syn i: Konstruktion og konsumtion af fortiden. Hans Skjervheim: Invitasjon til (kulturelt?) sjølmord, *Norsk Litterær Årbok*, 1986, s. 136-150. I Sverige har debatten også kredset omkring emnet: Göran B. Nilsson: Historia som humaniora, *Historisk Tidsskrift* (S) 1989, s. 1-15, samme: Historia som historia, *Historisk Tidsskrift* (S) 1990, s. 272-282; Thorsten Nybom: Om historieforskningens karaktär och överbestämningar, *Historisk Tidsskrift* (S) 1989, s. 399-408; Thomas Jonter: Förklarar vi då vi förklarar?, *Historisk Tidsskrift* (S) 1992, s. 77-94, og et svar på hans kritik af den traditionelle historievidenskab af Christer Winberg: Historiske kamikazepiloter, *Historisk Tidsskrift* (S) 1992, 366-368. I øvrigt Jørgen Vogelius: Historiens bjørnetjeneste, *Information*, den 27. januar 1993.
 35. Hans Skjervheim: Invitasjon (se note 34), s. 141.
 36. J. Lind: »Historikerfejde II« (se note 1), s. 54.
 37. Kirsten Kvist Hansen: Virkelighedsbillede af historien (se note 1), s. 153.
 38. Kåre Lunden: 'Postmodernistisk' historie (se note 34), s. 40.
 39. Sst. Se også J. Kocka: *Sozialgeschichte. Begriff. Entwicklung. Probleme*, Vandenhoek & Ruprecht 1986, s. 89-96. Som de øvrige er Kocka ikke af den mening at perspektivforandringen repræsenterer noget nyt i forhold til socialhistorien. Han opfatter nærmest de nye discipliner som »sektordiscipliner« af socialhistorien.
 40. Citaterne er taget fra C. Høeg og H. Ræder (udg.): *Platos skrifter*, 1953-1955. Tallene henviser til siderne i Stephanus-udgaven som er den almindelige inddeling i den græske tekst. Se i øvrigt Karsten Friis Johansen: *Den europæiske filosofis historie 1: Antikken*, 1991, s. 135-142, 280ff.
 41. H. Diels & W. Kranz: *Die Fragmente der Vorsokratiker*. Protagoras B, 4. Om guderne. Fragmentet er oversat af Karsten Friis Johansen i *Den europæiske filosofis historie 1: Antikken*, s. 138.
 42. Parallel til Wittgensteins *Tractatus logico-philosophicus*, §7: »Det man ikke kan tale om, må man tie om.«